

УДК 329.12:091

Ю. Ю. Свищо
аспірант кафедри філософії

Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

СВІТОГЛЯДНІ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНІ ПІДВАЛИНИ РОЗВИТКУ ЛІБЕРАЛІЗМУ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Постановка проблеми. Актуальність дослідження світоглядних та соціокультурних підвалин розвитку лібералізму в Російській імперії зумовлена необхідністю об'єктивного та незаангажованого вивчення української політичної традиції з метою, з одного боку, усунення сформованих на її тлі політичних спекуляцій, з іншого – формування максимально ефективної та відповідної часу політичної ідеології, яка зможе консолідувати суспільство на основі раціональних, історичних змінних принципів, впровадження яких сприятиме повноцінному розвитку кожної особистості та суспільства загалом.

Аналіз досліджень і публікацій. Незважаючи на актуальність проблеми колективного самопізнання, сьогодні в українській інтелектуальній думці відчувається дефіцит праць, присвячених вивченню світоглядних та соціокультурних підвалин становленню ліберальних ідей в українській суспільно-політичній думці. Звичайно, в цьому контексті можна згадати праці М. Томенка [26], або ж Н. Гедікової [3], в яких висвітлюються світоглядні підвалини та своєрідність українського лібералізму, водночас ці дослідження відірвані від умов суспільно-політичного буття в Російській імперії. Більш плідною у цьому контексті, на наш погляд, є праця М. Поповича та А. Фінько «Українські ліберали» [20], де висвітлюються основні тенденції розвитку ліберальних ідей в Україні та проводиться компаративний аналіз українського та європейського лібералізму. Подібний підхід зустрічаємо у роботі О. Моргуна «Українська діячі в земствах» [17].

Розглядаючи умови та колізії становлення ліберальних ідей на теренах Російської імперії загалом та українській суспільно-політичній думці зокрема, не можна оминути увагою праці мислителів XIX – початку XX ст., зокрема, М. Драгоманова [8], Б. Веселовського [1], В. Леонтовича [13]. Окремі аспекти розвитку лібералізму в Україні висвітлені у присвячених М. Драгоманову працях І. Лисяка-Рудницького [14; 15]. Незважаючи на консервативне осердя власного світогляду, дослідник оцінював М. Драгоманова як найвидатнішого мислителя XIX ст., і мріяв присвятити його творчості окреме дослідження, оскільки вважав, що діяльність мислителя не була належно оцінена ні за його життя, ні згодом. Подібною була доля і самого лібералізму на теренах Російської імперії загалом та в українській суспільно-політичній думці зокрема. Адаже навіть сьогодні вплив цих ідей на розвиток політичного життя у цій імперії залишається поза увагою широкого кола громадськості, невивченим також залишається вплив ідей лібералізму на національне відродження України.

Метою роботи є висвітлення світоглядних та соціокультурних підвалин розвитку лібералізму в Російській імперії з метою переосмислення основних тенденцій становлення української політичної традиції.

Основна частина. Становлення ліберальної ідеології в Європі, зумовлено тими світоглядними та історичними змінами, які розпочалися в модерну епоху: розвиток капіталістичних відносин і породжена ними урбанізація, зародження науки та секуляризація, яка поряд з іншим, стає закономірним результатом переосмислення християнського віровчення, змінюючи водночас розуміння ролі та значення людини у світі. Відтепер вона розглядається не просто як автономний суб'єкт, а висхідна точка та кінцева мета політичного життя, що з необхідністю призводить до переосмислення ролі та функцій держави, яка, як показав Т. Гоббс, а згодом Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Вольтер, Ш. Монтеск'є та ін., відтепер розглядається не як божественне творіння, а як штучне утворення, результат ціле-

спрямованої діяльності людини спрямованої забезпечити головні права та максимальну свободу особистості.

Інакше кажучи, європейський лібералізм зароджується як індивідуалістична доктрина, в межах якої людина, а також її права та свободи, визнаються найвищою цінністю, потребує для свого розвитку створення правового порядку, який би зміг протистояти сваволі окремих людей. Відповідно, реалізація ліберальних ідей на практиці, завжди пов'язана із прагненням створити такі громадські форми, в яких окрема людина буде підпорядковуватися певному порядку і дисципліні. Водночас лібералізм – індивідуалістична система, адже незважаючи ні на що, її представники ставлять людину на перше місце, оцінюючи суспільні установи виключно тим, якою мірою вони захищають права та інтереси окремого індивіда, сприяючи здійсненню його цілей [13, с. 8].

Зважаючи на зроблені зауваги, маємо всі підстави визнати раціональність думок В. Леонтовича з приводу того, що лібералізм «ставить за мету благополуччя і навіть щастя людини, а отже, розширення можливостей для людської особистості безперешкодно розвиватися в повному своєму багатстві. У згоді з цим, – зауважує дослідник, – лібералізм вважає основою громадського порядку особисту ініціативу, підприємницький дух окремої людини» [13, с. 8]. Вказане зауваження дослідника повною мірою підтверджуються «Декларацією прав людини і громадянина» (1789), зокрема положенням ст. 2, де стверджується, що мета будь-якого політичного союзу полягає у збереженні природних і невід'ємних прав людини [5].

Зауважимо, що зародження ліберальної доктрини на Заході стало закономірним результатом розвитку європейського суспільства у напрямку емансипації індивіда, поступова реалізація якої вимагала відповідної новим умовам світоглядної системи. Очевидно, що цивілізаційні зрушення, які відбулися у європейському суспільстві завдяки Просвітництву, зумовлювали світоглядні зрушення далеко поза ним. Не стала виключенням і Російська імперія, дворянська верства якої перебувала під сильним впливом французької культури, що виявилася, як стверджує В. Ключевський, у неперборному прагненні прикрашати не тільки життя, а й розум [10]. Започаткована ще за царювання Єлизавети схильність до витонченого читання французькою, за Катерини II, проявилася у знайомстві з просвітницькою літературою та ранніми ідеями західноєвропейського лібералізму, які в цей час починають визначати розвиток політичного життя в Російській імперії, до складу якої входила значна частина українських земель.

За твердження В. Ключевського, увагу Катерини II з молодих років привертала французька література та просвітницькі ідеї. Останні, за свідченням В. Леонтовича, стали своєрідним дороговказом політичної діяльності імператриці. Так, приміром, загальновідомим фактом є переписка Катерини II з Вольтером, який часто різко критикував догматичне богослов'я, водночас обґрунтовуючи необхідність розмежування держави та церкви, а також принцип віротерпимості. У «Європі, – писав з цього приводу мислитель, – не знайдеться жодної освіченої людини, яка б не вважала віротерпимість обов'язком правосуддя, обов'язком, якого вимагають від нас людяність, совість, релігія; законом, необхідним для збереження миру і для процвітання держав» [2]. Очевидно, що для Катерини, яка виросла у протестантському середовищі, і, як свідчать різні історичні джерела, довго коливалася, переш ніж прийняти християнство східного зразка, вказана ідея була

надзвичайно близькою. Так, незважаючи на зовнішню прихильність до православ'я, у 1773 р. імператриця своїм указом закріплює принцип віротерпимості, який водночас передавав повноваження вирішувати справи «іновірців» з-під контролю єпархіальних архієреїв в юрисдикцію світської адміністрації. Звичайно, для українців, яких із росіянами, єднала спільна релігійна традиція, видання цього указу не мало такого доленосного значення, як, наприклад, для мусульман – їм було дозволено будувати мечеті та створювати навчальні заклади при них. Подальше впровадження принципу віротерпимості у Російській імперії, відкрило можливість для татар вступати на військову службу та отримувати офіцерські звання, а згодом і дворянство [9].

Водночас згубний вплив для розвитку української культури та української ідентичності мала секуляризаційна реформа 1764 р. у підсумку якої, всі маєтки Священного Синоду, а також монастирів, парафій і єпархіальних кафедр передавалися до державної Колегії економії. Для утримання церковних установ (монастирів, парафій і єпархіальних кафедр), які раніше володіли землею, Колегія економії повинна була виділяти певну суму, що визначалася класом єпархії [18, с. 549]. Зауважимо, що спочатку секуляризаційна реформа не стосувалася українських земель, однак після 1786 р. поширилася також і на територію Київської, Чернігівської і Новгород-Сіверської, а згодом і Катеринославської та Харківської губерній [9]. Це, на наш погляд, мало вкрай негативне значення для розвитку української культури, яка незважаючи на всі ті зрушення, які відбувалися у західноєвропейському світогляді, розвивалася під патронатом інституалізованої церкви. Відповідно, втрата церковної економічної фундаменти з необхідністю відобразилася й на розвитку української культури, яка зберігалася тільки завдяки історико-антикварній роботі та сентиментальності не до кінця зросійщеної української шляхти.

Незважаючи на фатальні наслідки релігійної реформи Катерини II для національного та культурного розвитку на українських землях, все ж не варто забувати, що утримання значної частини духовенства за державний рахунок, формувало підвалини для зародження «третього стану», який був рушієм тих докорінних соціальних зрушень, які відбувалися в Європі. Не менш істотний вплив на становлення нової провідної верстви відіграла діяльність Катерини II, спрямована на індустріалізацію Південної України. Незважаючи на те, що вона здійснювалася у рамках т. зв. «Грецького проекту», індустріалізація мала непересічне значення для становлення «третього стану», що засвідчують слова Н. Полонської-Василенко: «незалежно від планів Росії, – пише дослідниця, – Україна отримала вихід до Чорного моря, і перед нею відкрився шлях до небувалої економічного розвитку» [19, с. 277].

Зауважимо, що розвиток промисловості на Півдні України, спочатку був тісно пов'язаний із дворянською верствою, однак згодом, як підкреслює І. Крип'якевич, її розвій починає визначати новий соціальний елемент – капіталісти українського і не українського походження [11, с. 256]. На наш погляд, ця обставина має вкрай важливе значення, оскільки засвідчує формування тієї соціальної верстви, яка визначила розвиток суспільної свідомості та політичної діяльності європейської цивілізації.

Як не дивно, але соціокультурні та політичні трансформації, які відбулися в південних регіонах України, стали практичним впровадженням ліберально спрямованої економічної політики Катерини II, яка, як доводить В. Леонтович, була виражена у «Міркуваннях про мануфактури», авторство яких достеменно не встановлено, однак історично засвідченою «ремарками» до цих розумів є лояльність імператриці до сформульованих у них положень. Зокрема, підкреслюючи ліберальну орієнтацію політики Катерини II, дослідник згадує наступні її вислови: «Немає нічого небезпечнішого, як захотіти на все зробити регламентованими». Які гілки економіки будуть розвиватися

і де це буде відбуватися – залежить від потреб населення, і лише ці потреби повинні бути вирішальним фактором (п. 49)» [13, с. 27]. При цьому, відзначає дослідник, імператриця не боялася надмірного розвитку окремих галузей промисловості, вважаючи, що недостатній попит на їхню продукцію, врегулює їх подальший розвиток. У тому ж дусі написаний указ 1775 р. про свободу промислової діяльності. Його основний зміст, як стверджує російський дослідник В. Пустарнаков, зводиться до тези: «щоб промисловості залишати якомога більше вільного простору для самовільного руху, і щоб не втручаючись у приватні її обороти, підтримувати тільки хід цього розвитку заохоченнями, допомогою та видаленням перешкод, які можуть зустрітися на її шляху» [21, с. 93].

Керуючись свідченням наведених В. Леонтовичем документів, немає жодної підстави спростовувати ліберальну орієнтацію економічної політики Катерини II. Водночас історичні факти показують, що на практиці діяльність імператриці часто суперечила висловленим нею ідеям. Так, приміром, у реальності широко декларований Катериною II вільний розвиток промисловості проявився не тільки в особистому контролі монархом розвитку промисловості, а й у створенні «Комісії про комерцію», діяльність якої виявилася у надзвичайно жорсткій регламентації торговельних відносин та протекціонізму [21, с. 93]. На думку В. Пустарнакова, такий хід подій повністю спростовує «наявність справжньої ліберальної економічної моделі» в Російській імперії за часів Катерини II, демонструючи водночас фізіократичну економічну політику імператриці.

Правомірність висновків В. Пустарнакова не викликає жодних сумнівів, водночас потребуючи окремих зауважень. Зокрема, цілком очевидно, що Катерина II не могла повною мірою провадити ліберальну економічну політику, як мінімум зважаючи на те, що навіть у Західній Європі, ліберальна ідеологія концептуально оформилася тільки на початку XIX ст. Як відомо, її становлення, й передусім в аспекті економічної політики, тісно пов'язане працею А. Сміта «Розгляд природи та причин багатства народів» [23], яка щойно побачила світ у 1776 р. У цій праці шотландський мислитель розвиває тезу про те, що вільна підприємницька діяльність окремих індивідів, які завжди діють виключно заради власного зиску, у кінцевому рахунку приводить до багатства і добробуту усього суспільства [24, с. 644–648]. Водночас мислитель у дусі лібералізму обґрунтовує необхідність надання найширшої свободи підприємцям та вимагає обмеження впливу держави на економічну діяльність. «Згідно із системою природної свободи, – пише А. Сміт, – суверен має дбати лише про три обов'язки... по-перше, це обов'язок захищати суспільство від насильства та втручання інших незалежних суспільств; по-друге, обов'язок якомога краще захищати кожного члена суспільства від несправедливості та утисків із боку будь-якого іншого члена суспільства або обов'язок утвердити несхитне дотримання правосуддя; по-третє, обов'язок виконувати певні громадські роботи й запроваджувати певні суспільні інституції, бо виконання та запровадження їх ніколи не відповідатиме інтересам будь-якого індивіда чи невеликих груп індивідів, бо прибуток ніколи не відшкодує витрат окремого індивіда чи нечисленної групи індивідів, дарма що часто він може більш ніж відшкодувати їх для суспільства загалом» [24, с. 648].

Концептуалізовані у «Розгляді природи та причин багатства народів» принципи ліберальної економічної політики мали вкрай важливе значення для лібералізації економіки тих європейських держав, де хоча б частково була ліквідована станава залежність особистості та сформувалися підвалини для встановлення принципу рівних можливостей, хоча б для міського населення. Заразом, як свідчать, наприклад, роботи Вольтера, на простонароддя ліберальні ідеї та норми зазвичай не поширювалися, вони стосувалися виключно «третього стану». Мислитель ва-

жав, що в силу свого невігластва, чернь дуже схильна до прояву неприборканих почуттів, руйнуючи тим самим соціальний порядок. Так, в одному із листів до Д'Аламбера він протиставляє порядних людей (*honnêtes gens* – так у тогочасній Франції називали освічених представників «третього стану» – черні (*canaille*)), наполягаючи на тому, що до черні йому немає ніякого діла, і вона завжди залишиться черню. «Я обробляю свій сад, але не можна ж у ньому обійтися без жаб, хоча вони і не заважають слухати спів солов'я. Для черні, – пише він, – цілком достатньо самої дурної землі і самого глупого неба» [6, с. 34]. Не менш показово, обмеженість ідеї соціальної рівності в Західній Європі показав сучасний німецький вчений Д. Лангевіше. Так, розглядаючи особливості та колізії становлення національної культури Німеччини, дослідник акцентує увагу на тому, що на «святі єдності нації «простонароддя» було небажане. Від «святкової нації», для якої «народ» був культурною нормою, а не соціальним означенням, це простонароддя якомога далі утримувала вхідна плата і ціле військо розпорядників» [12, с. 76–77].

Подібною, на думку В. Леонтовича, була ситуація й у Російській імперії другої половини XVIII ст., тобто саме за царювання Катерини II. Зокрема, дослідник вважає, що імператриця, перейнявшись ідеєю «освіченого абсолютизму», послідовно втілювала ліберальні ідеали, що засвідчує передусім широко відома «Жалувана грамота дворянству» (1785), яка закріплювала право приватної власності дворянства на землю, надаючи йому водночас право на громадянську свободу. «Після видання Жалуваної Грамоти в 1785 р., – пише В. Леонтович, – в усій Росії з'явився соціальний стан, за яким визнавалася громадянська свобода і представники якого володіли громадянськими правами. Подальше історичне завдання полягало в тому, щоб розширити цю громадянську свободу на все нові групи населення» [13, с. 30].

Позірною правомірністю висновків дослідника, тільки на перший погляд не викликає жодних сумнівів, адже цілком очевидно, що звільнення дворянства, мало непересічне значення для розвитку ліберальних ідей як у всій Російській імперії, так і на теренах України. Між тим навіть ця ліберальна тенденція за царювання Катерини II виглядала вкрай амбівалентною. Так, незважаючи на надання дворянству широких громадянських прав, Катерина II не планувала обмежувати власну самодержавну владу, у підсумку чого, як слушно зауважував свого часу Д. Фонвізін, російська імперія не мала нічого спільного з «освіченим абсолютизмом», який не має нічого спільного із державою, де «люди складають власність людей, де людина одного стану має право бути разом позивачем і суддею над людиною іншого стану, де кожен слідчо може бути завжди або тиран, або жертва; держава, в якій найповажніший з усіх станів, який повинен боронити батьківщину разом із правителем і корпусом своїм представляти націю, керуючись тільки честю, дворянство, уже ім'ям тільки існує і продається всілякому негідникові, який пограбував батьківщину, а де знатність, ця єдина мета благородної душі, це гідна відплата заслуг...» [27].

Із наведених вище слів, особливо показовими, на наш погляд, є зауваження Д. Фонвізіна про те, що в Російській імперії, кожна людина є або тираном, або жертвою, що є чи не найважливішим свідченням того, що про жодні ліберальні зрушення в період царювання Катерини II мова йти не могла. Основою лібералізму виступає свобода, яка реалізується у єдності з принципом громадянської рівності та індивідуалізму. Цілком очевидно, що ані «Жалувана грамота дворянству» (1785), ані «Жалувана грамота містам» (1785), не призвели до встановлення громадянської рівності. Навпаки, обидва документи всупереч високій лояльності імператриці до просвітницьких ідей, юридично закріпили соціальну нерівність у Російській імперії. Звичайно, в цьому випадку можна припустити, що дії імператриці стали своєрідною даниною часу та суспільно-політичним обставинам, як це робить В. Леонтович [13].

Водночас це не спростовує самодержавного статусу імператриці, яка узаконюючи свободу та право на власність дворянства, не була готова визнати владу закону, який суперечив безроздільному самодержавству. Очевидно, саме це й стало причиною того, що на відміну від Європи, де носіями лібералізму стали представники «третього стану», на теренах російської імперії розвиток просвітницьких інтенцій був тісно пов'язаний із дворянством, а лібералізм проявився тільки в рудиментарній формі.

Логіка політичної діяльності Катерини II, на наш погляд, була зумовлена тими протиріччями, які сформувався у Західній Європі під впливом Просвітництва й передусім загрозами, які несла з собою Французька революція (1789). Формування «третього стану», яке мало відбутися у процесі лібералізації усіх форм життя, ставило під загрозу існування самодержавства, оскільки передбачало узаконення громадянських прав та встановлення конституційного устрою. Однак, як свідчить вже згаданий нами «Грецький проект», не тільки внутрішня, а й зовнішня політика була надзвичайно амбітною, й незважаючи на всі «філософські вподобання» імператриці, не передбачала демократизації життя. При цьому, як слушно зауважує російська дослідниця І. Худушина, очевидно, що імператриця розуміла, що зроблена нею ставка на дворянство, суперечила ідеї вільної економічної праці [21, с. 84] і, що на наш погляд особливо важливо, гальмувала процес розвитку капіталістичних відносин у Російській імперії. Водночас привілеї дворянства, незважаючи на усі цивілізаційні зрушення, могли утримувати існуючий лад.

На перший погляд, охарактеризована нами політична діяльність Катерини II не має ніякого значення для розвитку ліберальних ідей в українській суспільно-політичній думці. Ще менш позитивно її діяльність можна оцінити з позиції національного відродження, адже саме завдячуючи їй Україна була остаточно позбавлена власної військової сили, власних державних інституцій і власної церкви. Це, на думку О. Путро, призвело до того, що українці на тривалий час втратили перспективу національного розвитку [22]. Між тим такий висновок не є цілком правомірним, адже незважаючи на вкрай руйнівний вплив політики Катерини II на розвиток української культури та національної свідомості, все ж не варто ігнорувати того, що саме завдяки законодавчому оформленню прав і свобод російського дворянства, частиною якого ставала і українська козацька старшина, в політичну свідомість єдиного на той час свідомого соціального стану, проникає конституційний принцип, що об'єднує опозиційно налаштоване дворянство, яке починає активну боротьбу за громадянські права, закріплені в конституції. Свого апогею цей рух досягнув у XIX ст., виявившись як демократичний та федералістичний панславізм. Не менш важливою стала активна діяльність земств, представники яких займалися не тільки місцевим самоврядуванням, а висуваючи більш амбітні політичні цілі, намагалися започаткувати конституційну реформу [8].

Крім того, не варто забувати й того, що у XVII–XVIII ст. політична свідомість привілейованих верств на теренах України залишалася становою, обмеженою і переважно виявлялась у захисті прав і свобод козацької верстви, де релігійні й династичні елементи надалі продовжували відігравати важливу роль [4, с. 63]. Зважаючи на це, започаткована у Російській імперії мода на французьку культуру і передусім філософію стала важливим чинником для знайомства, навіть істотно зросійщеної, української провідної верстви із ліберальними тенденціями, які започатковувалися у Західній Європі під впливом Просвітництва. Звичайно, це знайомство не сприяло розвитку «третього стану», однак воно формувало підвалини для початку боротьби української козацької шляхти, спочатку за власні вольності та привілеї, а згодом і громадянські права. «Велике значення в цьому контексті відіграв національний опозиційний твір «Історія Русів», яка була написана близько 1800 року [15, с. 175]. У цій роботі, як

стверджує І. Лисяк-Рудницький, «традиційна оборона козацьких прав і вільностей перехрещується з подувами європейського лібералізму доби Просвітництва» [15, с. 175]. У свою чергу, М. Драгоманов, високо оцінюючи «Історію Русів», убачає в цьому творі перший прояв лібералізму поєданого з демократизмом [7, с. 433].

Зважаючи на те, що наші патріоти кінця XVIII – початку XIX ст. мислили не етнічними, а історично-правними категоріями, їх головне прагнення було звернене на повернення «Малоросії» тих прав і вольностей, які були гарантовані Переяславською угодою [16, с. 206]. Натомість цілком лояльне до імперської влади слобідське дворянство, перебуваючи під впливом західноєвропейського Просвітництва, намагалося практично реалізувати хоча б окремі його положення. Показово, що саме під впливом цих ідей, і як слушно стверджує І. Лисяк-Рудницький, ймовірніше за все позбавлене усяких національних прагнень, слобідське дворянство започатковує діяльність, спрямовану на розвиток освіти та піднесення життєвого рівня, в тому числі й простонароддя. Підсумком цієї діяльності стає заснування у 1805 р. Харківського університету, який стає першим осередком модерного національного відродження в Україні.

Висновки. На відміну від Європи, де становлення ліберальної доктрини стало результатом закономірного розвитку європейського суспільства у напрямку емансипації індивіда, в Російській імперії ця тенденція сформувалася у підсумку гостро визрілої потреби докорінної реформації суспільних відносин, яка сформувалася під впливом ідей Просвітництва. Виявлено, що протоліберальні інтенції у внутрішній політиці Російської імперії розпочинаються за царювання Катерини II, яка, захопившись концептом «освіченого абсолютизму», започаткувала реформи спрямовані на лібералізацію суспільного буття, які, однак, провадилися вкрай вибірково та ситуативно, не зумовивши докорінної трансформації політичного устрою. Виявлено, що започаткована Катериною II лібералізація суспільного буття мала вкрай амбівалентне значення для розвитку національного руху на теренах України, оскільки проявилася, з одного боку, зруйнувавши залишки політичної окремішності українського народу, а з іншого – відкриває шлях для проникнення у суспільну свідомість привілейованих верств населення ідей лібералізму, тим самим сформувавши соціокультурні підвалини зародження нової провідної верстви, що постала із представників «третього стану», які поступово знайомлячись із ідеалами та цінностями західноєвропейської цивілізації, заклали фундамент новітньої хвилі національного відродження.

Література

1. Веселовский Б. Б. История земства за сорок лет / Б. Веселовский. – Санкт-Петербург : Изд-во О. Н. Поповой, 1911. – Т. 4. – 696, 104, XXIX, XXVI с.
2. Вольте Трактат о веротерпимости (написанный по поводу казни Жана Каласа в 1763 году) / Вольтер. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.antimilitary.narod.ru/antology/voltaire/voltaire_calas.htm
3. Гедікова Н.П. Ідейні та політико-правові засади лібералізму: світовий досвід та українська практика (політологічний аспект) : монографія / Н.П. Гедікова; Одеський національний ун-т ім. І.І.Мечникова. – О. : Оптімум, 2009. – 330 с.
4. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. : [навч. посібник] / Я. Грицак / – [2. вид.]. – К. : Генеза, 2000. – 356 с.
5. Декларация прав человека и гражданина (принята депутатами Генеральных штатов 24 августа 1789 года). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.agitclub.ru/museum/revolution1/1789/declaration.htm>
6. Длугач Т.Б. Три портрета эпохи Просвещения. Монтескье. Вольтер. Руссо (от концепции просвещенного абсолютизма к теориям гражданского общества) / Т. Длугач. – М., 2006. – 256 с.
7. Драгоманов М.П. Листи на Наддніпрянську Україну / М. Драгоманов // Літературно-публіцистичні праці: У 2 т.

(Упорядкування, приміт. і вступ. стаття «Михайло Драгоманов – літ. критик і публіцист», с. 5-36, І.С. Романченко. Ред. колегія: О.Є. Масенко (голова) та інші) – К., «Наукова думка», 1970. – Т. 1. – С. 428-483.

8. Драгоманов, М.П. Либерализм и земство в России : 1. Земский либерализм в России (1858-1883). 2. Самодержавие, местное самоуправление и независимый суд / [Соч.] М. Драгоманова. – Genève : M. Elpidine, 1889. – 64 с.
9. Екатерина II Алексеевна // Православная Энциклопедия. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pravenc.ru/text/189613.html>
10. Ключевский В.О. Курс русской истории / Ключевский, лекция LXXXI. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kulichki.com/inkwell/text/special/history/kluch/kluch81.htm>
11. Крип'якевич І. Історія України / І. Крип'якевич. – Львів: Світ, 1990. – 520 с.
12. Лангевіше Д. Нація, націоналізм, національна держава в Німеччині і в Європі / Д. Лангевіше : [переклад з нім. О. Логвиненко] – К.: «К.І.С.», 2008. – 240 с.
13. Леонтович В.В. История либерализма в России (1762-1914) / В. Леонтович. – М.: Русский путь, 1995 – 444 с.
14. Лисяк-Рудницький І. Драгоманов як політичний теоретик / І. Лисяк-Рудницький // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : в 2 т / [пер. з англ. М. Базік, У. Гавришків, Я. Грицака та ін.]. – Т.1. – К.: Основи, 1994. – С. 299-347.
15. Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України / І. Лисяк-Рудницький // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : в 2 т / [пер. з англ. М. Базік, У. Гавришків, Я. Грицака та ін.]. – Т.1. – К.: Основи, 1994. – С. 173- 191.
16. Лисяк-Рудницький І. Каразин і початки українського національного відродження / І. Лисяк-Рудницький // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : в 2 т / [пер. з англ. М. Базік, У. Гавришків, Я. Грицака та ін.]. – Т.1. – К.: Основи, 1994. – С. 203-220.
17. Моргун О. Українські діячі в земствах / О. Моргун // Український історик / Гол. ред.: Любомир Винар. – Вип. 1-3 (21-23). – Нью-Йорк; Мюнхен, 1969. – С. 56-64.
18. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года (в 55 томах): Т. XVI. : С 26 июня 1762 по 1765. – Печатано в Типографии II Отделения Собственной ее Императорского Величия Канцелярии. – 1830. – 1120 с.
19. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. / Н. Полонська-Василенко. – Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. – 3-тє вид.. – К.: Либідь, 1995. – 608 с.
20. Попович М. Українські ліберали: [Філософ.-іст. аспекти] / М. Попович, А. Фінько // Сучасність. – 1993. – № 11. – С. 71-87.
21. Пустарнаков В.Ф. Либерализм в России / В.Ф. Пустарнаков, И.Ф. Худушина. – М.: ИФ РАН, 1996. – 451 с.
22. Пурто О.І. Катерина II Олексіївна та її політика стосовно України // Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2007. – 528 с.: іл. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.history.org.ua/?termin=Kateryna_II
23. Сміт А. Дослідження про природу та причини багатства народів / А. Сміт. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://bibliograph.com.ua/adam-smit/index.htm>
24. Сміт А. Система природної свободи / А.Сміт // Лібералізм. Ліберальна традиція політичного мислення від Джона Локка до Джона Роулза [Текст] : антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий; Наукове товариство ім. Вячеслава Липинського. – 2-ге вид., перероб. – К. : Простір; К. : Смолоскип, 2009. – С. 644-648.
25. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество / П. Сорокин. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.socd.univ.kiev.ua/sites/default/files/library/elclosed/sorokin.pdf>
26. Томенко М. Ліберальна ідея в Україні / М. Томенко // Українська державність у XX ст. (Історико-політологічний аналіз). – К.: Політична думка, 1996. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://litopus.org.ua/ukrxxx/r04.htm>
27. Фонвизин Д.И. Собрание сочинений в двух томах. Т. II: Проза, публицистика, письма и дневники, приложения / Д. Фонвизин. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://rvb.ru/18vek/fonvizin/toc_vol_2.htm

Анотація

Свищо Ю. Ю. Світоглядні та соціокультурні підвалини розвитку лібералізму в Російській імперії. – Стаття.

У статті підкреслено, що становлення ліберальної доктрини у Західній Європі стало результатом закономірного розвитку європейського суспільства у напрямку емансипації індивіда, в той час як у Російській імперії ця тенденція сформувалася у підсумку гостро визрілої потреби докорінної реформації суспільних відносин під впливом ідей Просвітництва. Показано, що протоліберальні інтенції у внутрішній політиці Російської імперії розпочинаються за царювання Катерини II, яка, захопившись концептом «освіченого абсолютизму», розпочала реформи спрямовані на лібералізацію суспільного буття, які однак провадилися вкрай вибірково та ситуативно, не зумовивши докорінної трансформації політичного устрою. Продемонстровано, що започаткована Катериною II лібералізація суспільного буття мала вкрай амбівалентне значення для розвитку національного руху на теренах України: з одного боку, імператриця зруйнувала залишки політичної окремішності українського народу, а з іншого – відкрила шлях для проникнення у суспільну свідомість привілейованих верств населення ідей лібералізму, тим самим сформувавши соціокультурні підвалини для нового спалаху українського національного руху.

Ключові слова: лібералізм, реформи, «освічений абсолютизм», віротерпимість, національний рух, політика.

Аннотация

Свищо Ю. Ю. Мировоззренческие и социокультурные основания развития либерализма в Российской империи. – Статья.

В статье подчеркивается, что становление либеральной доктрины в Западной Европе стало результатом закономерного развития европейского общества в направлении эмансипации индивида, в то время как в Российской империи эта тенденция сформировалась в результате остро вызревшей потребности коренной реформации общественных отношений под влиянием идей Просвещения. Показано, что протоллиберальные интенции во внутренней политике Российской империи начинаются в царствование Екатерины II, которая, увлекшись концептом «просвещенного абсолютизма», начала реформы, направленные на либерализацию общественной

жизни, которые, однако, проводились крайне избирательно и ситуативно, не определивши коренной трансформации политического строя. Продемонстрировано, что начатая Екатериной II либерализация общественной жизни имела крайне амбivalentное значение для развития национального движения на территории Украины: с одной стороны, императрица разрушила остатки политической обособленности украинского народа, а с другой – открыла путь для проникновения в общественное сознание привилегированных слоев населения идей либерализма, тем самым сформировав социокультурный фундамент для новой вспышки украинского национального движения.

Ключевые слова: либерализм, реформы, «просвещенный абсолютизм», веротерпимость, национальное движение, политика.

Summary

Svyshcho Yu. Yu. World outlook and socio-cultural foundations of development of liberalism in Russian empire. – Article.

The article emphasizes that the formation of a liberal doctrine in Western Europe was the result of the natural development of European society in the direction of the emancipation of the individual, while in the Russian Empire this tendency was formed as a result of the heavily actualized need for radical reformation of social relations under the influence of the ideas of the Enlightenment. It is shown that the proto-liberal intentions in the internal policy of the Russian Empire were started during the reign of Catherine II, who was enthusiastic about the concept of “enlightened absolutism” and so began reforms aimed at liberalizing of social life, which, however, were carried out in very selective and situational way, without causing a radical transformation of the political system. It has been demonstrated that the liberal transformation of social life initiated by Catherine II was extremely ambivalent for the development of the national movement in Ukraine: on the one hand, the Empress ruined the remnants of the political self-governing of the Ukrainian people, and on the other, she opened the way for the liberal ideas to penetrate the public consciousness of the privileged classes of population, thus forming the socio-cultural foundations for a new outbreak of the Ukrainian national movement.

Key words: liberalism, reforms, “enlightened absolutism”, religious tolerance, national movement, politics.